

УДК 371.124:80 (045)

ЯЦИНА Світлана Миколаївна,
кандидат педагогічних наук,
викладач кафедри початкової освіти,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького, Україна
e-mail: svt.yatsina@gmail.com

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНИХ УМІНЬ У МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

***Анотація.** З'ясовано психологічні основи процесу формування професійних умінь у майбутніх учителів початкової школи. Акцентовано увагу на визначальному впливі педагогічної культури, готовності особистості, професійних знань і майстерності на формування професійних умінь учителів початкової школи.*

***Ключові слова:** професійні вміння; професійна компетентність; професійні якості; майстерність; готовність особистості; професійні знання; учитель початкової школи; формування; психологічні засади.*

Постановка проблеми. В умовах становлення й відродження української державності, національної духовності, формування національної гідності громадян роль і важливість педагога в суспільстві зростає. Професія вчителя вимагає розв'язання важливого завдання – створення оптимальних умов для розвитку інтелектуальних цінностей особистості й людської спільноти, тому педагог має глибоко усвідомлювати відповідальність перед державою за соціальну зрілість свого вихованця.

Нині підготовка сучасного висококваліфікованого, професійно компетентного фахівця у вищому педагогічному закладі освіти має забезпечити його не лише визначеним комплексом професійних знань, умінь, навичок, а й підготувати такого випускника, який постійно прагнучиме вдосконалювати свою професійну майстерність, підвищувати професійний рівень і спрямованість на саморозвиток, самовдосконалення. Тому здобутки педагогічної й психологічної науки слугують формуванню і становленню особистості майбутнього вчителя початкової школи.

Аналіз останніх публікацій. У науковій літературі цей феномен розглядають із погляду психології та педагогіки П. Каптерев, Г. Костюк, Н. Левітов, А. Ліненко, А. Маркова, Р. Павелків, В. Сластьонін, А. Столяренко, А. Мудрик, О. Щербаков, В. Ягупов та інші. Проблеми професійної компетентності вчителя, зокрема й учителя початкової школи, присвячені роботи в галузі психології та педагогіки В. Адольфа, Д. Алферова, Т. Браже, М. Єрмоленко, І. Зязюна, Н. Кузьміної, В. Міжерікова, Н. Мойсеюк, Н. Разіна, Є. Шишова та ін.

Метою нашої статті є узагальнення наукового доробку психологів щодо змістових особливостей формування професійних умінь у майбутніх учителів початкової школи.

Виклад основного матеріалу. Завдання суспільства полягає в тому, щоб створити оптимальні, ефективні умови для розвитку фізично, психічно і соціально зрілої особистості. Таке становлення можливе не тільки за наявності соціального середовища, а й діяльності самої людини, виховного впливу на неї та інших чинників. Для організації освітнього процесу знання про особистість педагога вельми необхідні, адже його особистість проявляється у вчинках і поведінці.

Під особистістю розуміють людину як суб'єкта суспільних відносин, носія свідомості та системи суспільно вагомих якостей, що зумовлені історичними умовами життя суспільства [1].

Говорячи про людину як особистість, маємо на увазі її місце, роль у житті, серед людей, у суспільстві. Варто зазначити, що людина як особистість характеризується соціально значущими особливостями. У цьому зв'язку М. Савчин зауважує, що особистість – це духовна, соціально-психологічна інстанція людини, функціями якої є виокремлення себе з соціуму, самоспричинення внутрішньої й зовнішньої активності, самовираження та саморозвиток у цілісній життєдіяльності, активне переживання в часі й просторі свого існування (екзистенції) [2]. Варто нагадати, що індивідом народжуються, особистістю стають, індивідуальність відстоюють.

Як відомо, на процес розвитку і становлення особистості суттєво впливає виховання й умови навколишнього середовища. Структура особистості поєднує в собі такі складники: характер, здібності, мотиви, темперамент, волю, емоції, моральні якості. Важливо відзначити, що саме мотиви відіграють головну роль у процесі становлення людини як особистості, сприяють її активному розвитку в самопізнанні, самовихованні. Проте формування і становлення особистості не лише проходить за законами саморозвитку, оскільки особлива роль у цьому процесі відведена вчителю. Тож у процесі формування особистості помітну роль відіграють люди, які здійснюють виховний вплив професійно.

А. Маркова відзначає особистість учителя як стрижневий чинник праці, що визначає його професійну позицію в педагогічній діяльності й спілкуванні. Науковець пропонує таку структуру особистості вчителя: мотивацію особистості (спрямованість особистості та її види); властивості особистості (педагогічні здібності, характер і його риси, психічні процеси і стан особистості); інтегровані характеристики особистості (педагогічна самосвідомість, індивідуальний стиль, креативність як творчий потенціал). Також А. Маркова визначає неповторність і унікальність особистості вчителя [5].

Процес підготовки вчителя початкової школи становить багатоаспектну високорозвинену систему, головною метою якої є формування професіоналізму в майбутнього педагога. Базовими складниками у структурі педагогічного професіоналізму є педагогічна культура і професійна діяльність.

Передусім, учитель початкової школи повинен бути довершеним професіоналом із високою загальною й педагогічною культурою. Культурні багатства, що засвоєні ним, утілюються в його поведінці, діяльності, ставленні до світу і самого себе. Високий рівень професійної культури виявляється в його творчій діяльності, здатності забезпечити якість і результативність своєї роботи, що спрямована на формування особистості учня. При цьому оволодіння національною культурною спадщиною, прояв моральних цінностей є пріоритетними для вчителя початкової школи.

В. Ягупов підкреслює: «Стрижньовий компонент педагогічної культури – *педагогічна майстерність*, яка передбачає синтез розвинутого психолого-педагогічного мислення, професійно-педагогічних знань, навичок і вмінь, емоційно-вольових засобів виразності, що дають змогу педагогові успішно розв'язувати навчально-виховні завдання. Педагог має бути особистістю з великої літери, справжнім майстром своєї справи, який може протистояти труднощам сьогодення і здатний піднятися над ними» [6, с. 168].

У процесі підготовки майбутніх учителів початкової школи наявні різні види діяльності (навчально-пізнавальна, професійно-підготовча, професійна), однак важливе місце серед них посідає професійна діяльність, яка скерована не тільки на опанування професійними теоретичними знаннями, але й на оволодіння конкретними практичними вміннями і навичками професійної діяльності.

Педагогічна діяльність, на думку А. Маркової, зумовлюється професійною активністю вчителя, у якій за допомогою різних засобів впливу на учнів розв'язуються

завдання їхнього навчання й виховання [5]. Автор виділяє три компоненти педагогічної діяльності: постановка вчителем педагогічних цілей і завдань; вибір і застосування засобів впливу на учнів; контроль і оцінювання вчителем своїх особистих педагогічних впливів (педагогічний самоаналіз) [Там само].

Учителю початкової школи для ефективної реалізації педагогічної праці слід приділяти увагу не лише тим моментам діяльності, що визначають її специфіку, а й орієнтуватися на здійснення педагогічних і психологічних цілей. Для цього він повинен мати певні психологічні якості, глибокі й різнобічні професійні знання та вміння. Найхарактернішими ознаками продуктивної педагогічної діяльності є поєднання таких характеристик, як цілеспрямованість, умотивованість, предметність, продуктивність.

Розглядаючи характер функціонування компонентів педагогічної діяльності, доходимо думки, що це є складний вид діяльності, який включає мету, мотиви, різновиди педагогічних дій, педагогічні вміння й навички, що спрямовані на навчання й виховання молодого покоління.

Готовність педагога до педагогічної діяльності потребує ґрунтовної попередньої роботи. Ми погоджуємося з думкою А. Столяренка, що професійний успіх випускника вищої школи має включати психологічну і педагогічну підготовленість [3, с. 21–24].

А. Ліненко відзначає, що готовність до педагогічної діяльності включає такі етапи: профорієнтацію, професійний відбір, доуніверситетську підготовку, навчання у вищому педагогічному закладі освіти і професійну адаптацію. Готовність до педагогічної діяльності, на думку науковця, має складатися з професійної свідомості, ставлення до діяльності, мотивації, знань про навчальний предмет, способів діяльності, умінь і навичок практичного втілення цих способів, професійно значущих якостей особистості (професійна компетентність, емоційна стабільність, домінантність, динамізм особистості, цілеспрямованість, експресивність) [7, с. 226–230].

У зв'язку з цим багатоаспектність у дослідженні особистості вчителя початкової школи слід розглядати комплексно в взаємозв'язку з усією складною структурою особистості педагога, а його професійну діяльність та особистісні якості – у контексті різних видів діяльності та інших сфер суспільного життя, виходячи далеко за рамки лише освітнього процесу. Тому особливу увагу слід приділити підготовленості вчителя початкової школи до успішного виконання завдань професійної діяльності.

Саме висока підготовленість вчителя початкової школи, який здатний виконувати професійно свої функції, і визначає його професіоналізм. Такий професіоналізм виявляється в поєднанні міцно сформованих практичних умінь і професійних навичок. Професіоналізм забезпечує вміння на належному рівні розв'язувати професійні завдання, можливість досягти високих якісних результатів праці, тому головною метою підготовки майбутнього вчителя початкової школи є формування його професіоналізму.

Більшість дослідників виділяють такі компоненти у структурі професіоналізму: когнітивний, комунікативний, мотиваційний. Психологи вважають суттєвим компонентом професіоналізму психологічну готовність, що може виступати у вигляді стійких установок, мотивів, рис характеру і психічних станів. Психічний стан учителя початкової школи – це його внутрішня налаштованість на певну поведінку при виконанні навчальних і трудових завдань, зорієнтованість на активні й доцільні дії під час навчання у вищому закладі освіти і після його закінчення [8].

Слушною є думка Г. Костюка про процес і значення поняття «уміння». Науковець стверджує, що знання входять до складу вмінь людини діяти, оперувати ними при розв'язуванні нових завдань. На тісний зв'язок умінь із знаннями вказує значення самого слова «уміння» (від «ум» – розум), адже «без знань немає вмінь», наголошує Г. Костюк. Проте вміє той, хто не тільки знає, а й може застосувати свої знання на практиці, користуватися ними у змінюваних ситуаціях. Тож уміння, за

Г. Костюком, – це знання людини в дії. Умілість людини в тій чи тій галузі діяльності характеризується, передусім, тим, як її знання скеровують її дії, забезпечують їх досконалість і продуктивність [9, с. 318].

Г. Костюк наголошує, що кожна діяльність включає цілий ряд різноманітних дій: пізнавальних (розумових) і практичних. Відповідно до цього, загальне вміння виконувати будь-яку діяльність охоплює низку часткових умінь. Окремі дії, що повторюються й автоматизуються, стають операціями. У людини виробляються навички їх виконання, що теж є складовими елементами її вміння діяти, її майстерності в різній роботі [Там само].

Співвідношення знань і умінь психологами тлумачиться неоднозначно: дехто з дослідників вважає, що навички передують умінням, інші – навпаки. Оскільки вміння – це заснована на знаннях і навичках готовність людини успішно виконувати певну діяльність, уміння становлять собою свідомо контрольовані частини діяльності щонайменше в головних проміжних пунктах і кінцевій меті. Натомість навичка – це дія, що сформована шляхом багаторазового повторення, яка характеризується високим ступенем осягнення й відсутністю поелементної свідомої регуляції й контролю [10].

Навички – автоматизовані компоненти свідомої діяльності людини. У результаті виконання неодноразово одних і тих самих дій, людина згодом виконує цю дію як цілеспрямований акт, не добираючи при цьому способи виконання і не ставлячи конкретної мети, не зосереджуючи уваги на виконанні окремої діяльності.

Уміння, на відміну від навичок, утворюються в результаті координації навичок, їх об'єднання в системи за допомогою дій, що знаходяться під свідомим контролем. Через регуляцію таких дій здійснюється оптимальне управління вміннями. Одна з головних властивостей, що належать до умінь, полягає в тому, що людина має змогу змінити структуру умінь і навичок, операцій і дій, які належать до складу цих умінь, послідовність їх виконання, зберігає при цьому незмінним кінцевий результат [10].

Уміння, на відміну від навичок, базуються на інтелектуальній діяльності та обов'язково передбачають процеси мислення. Свідомий інтелектуальний контроль відрізняє вміння від навичок, тому освітня функція включає вироблення професійних умінь учителя початкової школи, які мають бути сформовані у процесі професійної педагогічної підготовки і практичної діяльності.

Привертає увагу думка І. Васильєва [12, с. 75], який, досліджуючи проблеми професійної освіти, визначає професійні вміння фахівця як готовність виконувати трудові дії свідомо, добираючи і правильно застосовуючи доцільні за конкретних умов способи їх здійснення, досягаючи якісних результатів праці, а професійні навички розглядає як створену на основі практичних умінь унаслідок вправ здатність автоматично виконувати трудові дії.

А. Маркова [5] розглядає педагогічні вміння як педагогічні дії (вплив) учителя. Як усякі інші вміння, педагогічні вміння – це дії, що виконані на досить високому рівні. Педагогічні вміння утворюють «техніки» у праці вчителя. Оригінальна концепція А. Маркової про діяльність учителя детально розкриває структуру педагогічної діяльності: педагогічні цілі й завдання; професійні психологічні й педагогічні знання; педагогічні вміння; психолого-педагогічні якості вчителя, що забезпечують оволодіння широкими професійними знаннями, уміннями і високий рівень майстерності.

У рамках свого дослідження А. Маркова зазначає, що найменш сформованими у праці вчителя є вміння психологічного вивчення учнів і аналіз учителем своєї праці в цілому. З огляду на це, зауважимо, що кожна група педагогічних умінь – це взаємопов'язаний процес усіх сторін педагогічної діяльності вчителя початкової школи (його діяльності, спілкування, навченості, вихованості й розвиненості учнів, особистість педагога).

І. Зимня підкреслює, що педагогічні вміння становлять собою сукупність різних дій учителя, які, насамперед, співвідносяться з функціями педагогічної діяльності, у значній мірі виявляють індивідуально-психологічні особливості вчителя і засвідчують про його предметно-професійні компетенції. Думка І. Зимньої щодо характеристики функцій педагогічних умінь базується на дослідженнях А. Маркової, де зазначається, що педагогічна діяльність являє собою функціонально-операційну структуру, де існує неоднозначний зв'язок між функціями і педагогічними діями (уміннями), що відбивають певну позицію вчителя [11]. При цьому зміст теоретичної готовності, на думку вчених, передбачає наявність у педагога аналітичних, прогностичних, проєктивних, рефлексивних умінь.

Висновки. На основі проведеного аналізу психолого-педагогічної літератури маємо підстави стверджувати, що питання розвитку і формування професійних умінь у вчителів початкової школи є актуальною проблемою сучасної психології. Тому професійні вміння як важливий компонент професійної компетентності вчителя початкової школи визначаються нами як система взаємопов'язаних, усвідомлених, цілеспрямованих розумових (інтелектуальних) і практичних дій, за допомогою яких педагог здатний ефективно виконувати загальнопедагогічні та спеціально-предметні функції.

Розглянуті позиції вчених дають змогу стверджувати, що становлення майбутнього вчителя початкової школи – це, передусім, формування його як особистості, а потім як працівника, який має отримати фундаментальну педагогічну освіту і мати багату внутрішню культуру. Для здійснення педагогічної діяльності будь-якому кваліфікованому фахівцю необхідно володіти глибокими теоретичними знаннями, професійними вміннями і навичками, тому науковці акцентують увагу на комплекс, сутність і зміст основних психолого-педагогічних умінь, якими має володіти майбутній фахівець. Процес оволодіння цим комплексом професійних умінь вимагає від учителя початкової школи цілеспрямованої наполегливої роботи над собою.

Список використаних джерел

1. Вступ до педагогічної спеціальності : навчальний посібник [для студентів пед. спеціальностей університетів та педагогічних інститутів] / С. П. Архипова, В. Л. Омеляненко. – Черкаси : Редакційно-видавничий відділ ЧДУ ім. Б. Хмельницького, 2000. – 116 с.
2. Платонов К. К. Способности и характер / К. К. Платонов // Теоретические проблемы психологии / за ред. Е. В. Шороховой. – Москва, 1974
3. Столяренко А. М. Психология и педагогика : учебное пособие [для вузов] / А. М. Столяренко. – Москва : ЮНИТИ – ДАНА, 2002. – 423 с.
4. Власова О. І. Педагогічна психологія : навч. посібник / О. І. Власова. – Київ : Либідь, 2005. – 400 с.
5. Маркова А. К. Психология труда учителя : кн. для учителя / А. К. Маркова. – Москва : Просвещение, 1993. – 192 с.
6. Ягупов В. В. Педагогіка : навч. посібник / В. В. Ягупов. – Київ : Либідь, 2002. – 560 с.
7. Ліненко А. Ф. Специфіка професійно-педагогічної діяльності викладача вищої школи / А. Ф. Ліненко // Педагогіка вищої школи : навчальний посібник / З. Н. Курлянд [та інші] ; ред. З. Н. Курлянд. – Київ : Знання, 2005. – 495 с.
8. Соціально-педагогічний словник / за ред. В. В. Радула. – Київ : ЕксОб, 2004. – С. 167.
9. Костюк Г. С. Учебно-воспитательный процесс и психологическое развитие личности / под ред. Л. Н. Прокопиенко ; сост. В. В. Андриевская, Г. А. Балл, А. Т. Губко, Е. В. Проскура. – Киев : Советская школа, 1989. – 608 с.
10. Павелків Р. В. Загальна психологія : підручник / Р. В. Павелків. – Київ : Кондор, 2009. – 576 с.
11. Зимня И. А. Педагогическая психология / И. А. Зимня. – Москва : Логос, 1999. – 384 с.
12. Васильев И. Б. Профессиональная педагогика : конспект лекций [для студентов инж.-пед. спец.] / И. Б. Васильев. – Харьков, 1999. – 151 с.

References

1. Introduction to Pedagogical Specialty: Textbook for Students of Pedagogical Specialties at Universities and Pedagogical Institutes / Arkhipova, S. P., & Omelianenko, V. L. (2000). Cherkasy: Editorial-Publishing Department of Cherkasy V. Khmelnytsky State University (in Ukr.)

2. Platonov, K. K. (1974). Abilities and Character. Theoretical Problems of Psychology / Ed. by Shorokhova Y. V. Moscow (in Russ.)
3. Stoliarenko, A. M. (2002). Psychology and Pedagogy: textbook for higher schools. Moscow: UNITI – DANA (in Russ.)
4. Vlasova, O. I. (2005). Pedagogical Psychology: Textbook. Kyiv: Lybid' (in Ukr.)
5. Markova, A. K. (1993). Psychology of Teacher's Work: Teacher's Book. Moscow: Prosveshcheniye (in Russ.)
6. Yahupov, V. V. (2002). Pedagogy: Textbook. Kyiv: Lybid' (in Russ.)
7. Linenko, A. F. (2005). Peculiarity of Professional Pedagogical Activity of Higher School Teacher. Pedagogics of Higher School: Textbook / Z.N. Kurland [and others]; ed. by Z.N. Kurland. Kyiv: Znannia (in Ukr.)
8. Social and Pedagogical Dictionary / Ed. by V. V. Radula. (2004). Kyiv: EksOb (in Ukr.)
9. Kostiuk, G. S. (1989). Educational Process and Psychological Development of a Person / Ed. by Prokoliyenko, L. N. Kiev: Sovetskaya shkola (in Russ.)
10. Pavelkiv, R. V. (2009). General Psychology: Textbook. Kyiv: Kondor (in Ukr.)
11. Zimniaya, I. A. (1999). Pedagogical Psychology. Moscow: Logos (in Russ.)
12. Vasilyev, I. B. (1999). Professional Pedagogy: A Summary of Lectures for Students of Engineering and Pedagogy Specialties. Kharkov (in Russ.)

Abstract. *YATSYNA Svitlana Mykolayivna. Psychological principles of formation of professional skills in future teachers of the initial school.*

Introduction. *The article focuses on determining the psychological foundations of the process of forming professional skills as a component of professional competence of future teachers of secondary schools. The main components of these foundations are the conditions, the main ones of which are pedagogical culture and professional activity, readiness of a personality, professional knowledge, the high level of proficiency.*

The goal of our research is to study the scientific achievements of psychologists concerning the features of forming professional skills of future teachers.

Results. *The analysis of psychological literature finds the basic foundations of forming professional skills of contemporary school teacher and determines analytical, prognostic, projective and reflexive skills in the structure of professional competence of a teacher.*

Conclusions. *The conducted analysis of psychological and pedagogical literature shows that the problem of development and formation of teachers' professional skills is a burning issue of contemporary psychology of a higher school. Therefore, we determine professional skills, an important component of a specialist's professional competence, as a system of interrelated, conscious, purposeful, mental, intellectual and practical actions, with the help of which a teacher can perform general pedagogical and special subject functions efficiently.*

Key words: *professional skills; professional competence; professional qualities; skill; personality readiness; professional knowledge; elementary school teacher; formation; psychological principles.*

*Одержано редакцією 12.09.2017
Прийнято до публікації 01.10.2017*